Syneprotokoll, mantalslängd och brandförsäkringar

Äldre skriftliga källor om den uppländska bondebebyggelsen – exemplet Kvekgården

GÖRAN ULVÄNG

Forskningen om den uppländska folkliga bebyggelsen har en lång tradition. Redan vid sekelskiftet utfördes den första dokumentationen av äldre märkvärdiga byggnader på landsbygden och denna har följts av en rad undersökningar. Dessa bebyggelseinventeringar har bidragit med mycket kunskap om den uppländska bebyggelsens karaktär och vi har idag en förhållandevis god bild av hur den sett ut och förändrats under de senaste 300 åren. Ett material som dock sällan utnyttjats i forskningen om den folkliga landsbygdsbebyggelsen är det bevarade skriftliga källmaterialet från 1700- och 1800-talen, och syftet med denna artikel är därför att lyfta fram detta material som jag tror kan bidra med ytterligare information och komplettera tidigare forskningsresultat. Min avsikt är också att visa hur man kan bearbeta materialet för att få en mer heltäckande bild av bebyggelseförändringar. Som avslutning har jag valt att göra en kritisk granskning av bebyggelsen på museigården Kvekgården, mot bakgrund av den information man kan avlocka det skriftliga källmaterialet.

Tidigare forskning om bondebebyggelsen i Uppland

Den forskning som utfördes av etnologer från 1910-talet och framåt var i hög grad en produkt av de nationalromantiska strömningarna vid sekelskiftet. Idealet för forskarna var den självvägande och självhushållande bonden som hade stor politisk makt vid den här tiden, och denna bild kom att prägla etnologernas syn på bondekulturen framgent.[1] En av de tongivande forskarna var Sigurd Erixon, som med en stab av studenter utforskade allmogekulturen i landet.

Speciellt intresse ägnades de landskap som ansågs ha en mer genuin bondekultur, t.ex. Dalarna, Hälsingland och Skåne medan Mälardalens byggnadskultur inte ansågs lika intressant. Mälardalen sågs som ett innovationsområde vars bebyggelse i långa tider påverkats av byggnadsskicket i städerna och på herrgårdar och bruk. Etnologerna menade därför att bönderna här hade "möjlighet att på ett tidigt stadium ta till sig nymodigheter både på det andliga och materiella planet. En sådan mentalitet hos de breda lagren ledde till att ingen 'riktig' eller 'äkta' folkkultur kunde utvecklas. I stället uppstod ett osjälvständigt förborgerligande av bondeklassen".[2]

Den uppländska bondebebyggelsen undersöktes av den anledningen sparsamt av etnologerna och antalet publicerade artiklar och böcker om den uppländska bebyggelsen från denna tid kan nästan räknas på ena handens fingrar. Av de mer omfattande märks Sigurd Erixons artiklar "Uppländsk bebyggelse och byggnadskultur" som publicerades i *Sveriges bebyggelse* och "Byar och bykultur" i *En bok om Mälardalen*. Lokala undersökningar gjordes även av Upplands fornminnesförening. Intendenten där, Nils Ålenius, genomförde under 1930- och 40-talen en rad inventeringar i olika delar av landskapet och skapade tillsammans med lokalbefolkningen hembygdsmuseer. En del av iakttagelserna publicerades i fornminnesföreningens årsbok men något mer sammanfattande verk blev tyvärr aldrig utgivet.

Från och med 1960-talet tog forskningen om uppländsk bebyggelse ny fart. En av dem som ånyo uppmärksammade folkkulturen var landsantikvarien vid Upplandsmuseet, Ola Ehn. Han klargjorde bl.a. i sina studier av den folkliga konsten att Mälardalen inte alls utgjorde en enhetlig kulturkrets utan att det fanns olika regionala variationer i den folkliga kulturen.[3] Kunskapen har ökat ytterligare genom de årliga bebyggelseinventeringar som Upplandsmuseet gjort sedan 1974. Syftet med dessa har primärt varit att inventera kulturlandskapet för att kunna upprätta regionala kulturminnesvårdsprogram, men de har också använts som underlag för mer omfattande studier av bebyggelseutvecklingen.[4]

Äldre och nyare inventeringar har alltså bidragit till mycket information om det äldre landsbygdsbyggnationen. I Nordiska museets arkiv förvaras t.ex. ett stort antal uppmätningar och fotografier från 1910- och 20-talen av uppländska gårdar och på Upplandsmuseet finns senare tiders inventeringsmaterial. Man skall dock vara medveten om att byggnadsinventeringarna som metod brottas med representativitetsproblem. Det har alltid varit svårt att avgöra vad de kvarstående byggnaderna egentligen representerar, om de är typiska exponenter för en allmän byggnadstradition i ett område

eller inte. Det är t.ex. väl känt att många av de äldre byggnader som överlevt är de som varit mest välbyggda – eller minst utsatta för slitage – och därför fortfarande fyllt en funktion i det modernare jordbruket.[5] Av den anledningen är kunskapen om forna tiders bostadshus betydligt större än om gårdarnas ekonomibyggnader, som haft kortare levnadslängd och bytts ut mer kontinuerligt. Här kan det skrivna källmaterialet vara till god hjälp för att fylla ut luckorna och ytterligare vidga kunskapen om äldre tiders byggnadskultur.

Det skriftliga källmaterialet

Den äldre etnologiska forskningen var inte främmande för att nyttja skriftligt källmaterial i sina undersökningar, men det är sällan det spelar någon självständig roll. Man får intrycket att de ofta använde materialet för att bekräfta sina resultat från inventeringarna.[6] De som främst nyttjat en kombination av både inventeringar och studier av skriftliga källor är arkitekturhistorikerna, men det beror på att de ofta intresserat sig för de högre ståndens byggnader där det inte sällan finns skriftligt material bevarat i form av räkenskaper, ritningar och brevväxling.

När det gäller den folkliga bebyggelsen saknas som bekant skriftligt källor av den karaktären. I min egen forskning om den uppländska landsbygdsbebyggelsen har jag inventerat en mängd olika arkiv i jakt på sådant material som ytterligare kan belysa bebyggelseutvecklingen. Fördelarna med skriftliga källor är att de ger ögonblicksbilder av bebyggelsesituationen. Ett syneprotokoll från t.ex. år 1856 kan ge information om vilka byggnader som fanns på gården just då, vad de hade för funktion, storlek och konstruktion. Dessa uppgifter kan sedan jämföras med gårdarnas åker- och skogsareal och ägarens sociala tillhörighet, vilket sammantaget ger en större förståelse av de ekonomiska och sociala sammanhangen vid just denna tidpunkt. Liksom bebyggelseinventeringarna är dock det skriftliga materialet behäftat med en rad problem av källkritisk natur, men innan jag diskuterar dem vill jag presentera det källmaterial som behandlar landsbygdsbebyggelse. Här är inte platsen för en total genomgång utan för en mer utförlig presentation hänvisas till de utmärkta *Gårdens och Hembygdens historia* författad av Thomas Aurelius och *Hembygdsforska! Steg för steg* av Kjell Andersson och Per Clemensson där flera av de viktigaste källorna är uppräknade.

Det kanske mest givande källmaterialet, och en utmärkt källa för analys av bebyggelsen, är Lantmäteriverkets bestånd av kartor och däri ingående akter. Enstaka kartor finns bevarade redan från 1600-talet, men de flesta kartorna härrör från storskiftet, som i

allmänhet genomfördes under 1700-talets andra hälft, och laga skiftet som påbörjades 1827 och i huvudsak pågick omkring 1800-talets mitt. Utöver skifteskartorna finns också extra kartor i form av rågångsförättningar, ägoutbyten m.m. vilka ibland innehåller planer på gårdstomter. Kvalitén på materialet varierar mycket och den är överlag bättre på 1800-talskartorna. Storskifteskartornas utförande beror på lantmätarens noggranhet och personliga intresse. På vissa av dem är alla eller några av byggnaderna utmärkta, på andra är gårdarna endast markerade med hussymboler. Laga skiftes-kartorna har för det mesta samtliga byggnader utritade och de går också i flera fall att identifiera med hjälp av de utflyttningsprotokoll som är bifogade i akten. Utflyttningsprotokollen upprättades för de gårdar som hade skyldighet att flytta ut från bytomten och de innehåller utöver en beskrivning av husen även en beräkning av flyttkostnaden. De flesta av gårdarna som berörs är s.k. skattegårdar, d.v.s. gårdar som ägdes av självägande bönder, men ibland förekommer även frälsegårdar (utarrenderade gårdar som lydde under herrgårdar) och kronogårdar (gårdar i statlig ägo). Kvalitén på protokollen blir bättre med tiden; de äldsta brukar endast omnämna byggnadernas funktioner medan de senare har uppgifter om husens längd, bredd, höjd, takmaterial, fönsterantal, och fast inredning. I vissa byar har lantmätaren i preventivt syfte låtit beskriva samtliga byggnader i byn.

Husesynsprotokoll av skilda slag kan man återfinna i en rad arkiv. I häradsrätternas arkiv på Landsarkivet finns flera syner på bondgårdar, som upprättats i samband med ekonomiska och juridiska tvister. För det mesta ligger de i domböckerna i sällskap med övriga handlingar som berör tvisten, och då några register inte är upprättade över dessa handlingar, måste man leta igenom hela domböcker i jakten på eventuella husesynsinstrument. I vissa häradsrätter har man dock låtit binda in spridda ekonomiska besiktningar och har man tur kan man finna sin gård där. I Lagunda häradsrätt återfinns t.ex. ett 30-tal syner upprättade i samband med inteckningsförfaranden på bondgårdar och herrgårdar under rubriken "Skattläggningar och värderingar". Även i Kronofogdearkiven och Länsmansarkiven, också de på Landsarkivet, finns det husesynsprotokoll bevarade och dessa kan man finna under "Executiva auktioner", "Arrendehandlingar" eller "Besiktningsprotokoll".

Ett annat mycket givande material är brandförsäkringsbrev, som innehåller uppgifter om byggnaderna på gården samt deras försäkringsvärde. Tyvärr har dock väldigt få sådana bevarats till eftervärlden för Länsförsäkringar – som övertog länets brandstodsbolag där så gott som alla bondgårdar var försäkrade – gjorde under 1960- och 70-talen hårda

utgallringar av arkivbeståndet. Brandförsäkringshandlingar påträffas därför idag endast i gårdarnas egna arkiv. Det enda materialet av vikt som är bevarat i brandstodsbolagets arkiv på Landsarkivet är några debiteringslängder från mitten och slutet av 1800-talet vilka innehåller information om respektive gårds försäkringsbelopp. De bondgårdar som inte nyttjat det lokala brandstodsbolaget kan istället ha försäkrat sina byggnader i nationella försäkringsbolag – även om det var ovanligt – och försäkringsbrev kan fortfarande finnas bevarade i deras arkiv. Ett sådant är Brandförsäkringsverkets arkiv i Stockholm, som till största del hyser brandförsäkringar för herrgårdar, och Skandias arkiv i Norrköping.

Så långt har jag främst berört skattegårdarnas arkivmaterial, vilket är det mest svåråtkomliga. När det gäller frälsegårdar är arkivsituationen oftast något bättre. För godsägarna var det av stor vikt att ha kontroll över sina underlydande gårdar och torp och i många godsarkiv finns ekonomiska handlingar från dessa bevarade. Ett utmärkt källmaterial är de syneprotokoll som upprättades i samband med att frälsegården bytte arrendator. De innehåller ofta mycket information om byggnaderna och dessutom om gården i övrigt. Godsarkiven finns ibland kvar på herrgårdarna, men också på Riksarkivet eller Landsarkivet dit många av dem har donerats eller deponerats.

Fig 1. Exempel på syneprotokoll från en arrendehandling. Hammarby 1 mantal No 7, Nysätra socken år 1861.

1. Karaktershus, byggt 1855, 26 1/2 alnar långt och 14 1/2 alnar brett, 7 alnar högt, under tegeltak. Innehållande 6 rum och förstuga. Värderad till 3000 kr.
2. Flygel, 18 1/2 alnar långt och 10 1/4 alnar brett, 6 alnar högt, under tegeltak, innehållande 3 rum, spis med bakugn. Värderad till 500kr.
3. Stall för 6 hästar och oxhus för 8 oxar, fårhus, hönshus, foderrum, fähus för 24 kor, svinhus, vagnshus, redskaps lider, 79 1/2 alnar långt och 14 alnar brett, 7 alnar högt, under halmtak. Värderad till 3500 kr.
4. Två logar med 4 golv, nybyggt 1853, 77 alnar långt och 14 alnar brett, 6 1/4 alnar högt, under halmtak. Värderad till 2000 kr

Hemlighus.

125 tunnland åker, 100 tunnland avrösningsjord, äng, 10 tunnland äng. Tvåskiftesbruk. Knappt bete.

Källa: Kronofogden i Mellersta fögderiet, Arrendehandlingar 1859–1917.

De mest väldokumenterade gårdarna är kronogårdarna. Har gården varit en del av Uppsala universitets gårdsinnehav finns det med stor sannolikhet material i universitetsarkivet. Här återfinns bl.a. husesynsprotokoll upprättade i samband

med förnyandet av arrendekontrakt och andra ekonomiska syner, liksom en del kartor. Gårdar som varit militära boställen eller soldattorp har genererat ett rikt material i form av syneprotokoll – vissa av dem ända sedan 1600-talets slut. Dessa förvaras dels på Krigsarkivet i Stockholm, dels i Länsstyrelsens arkiv och Häradsrättens arkiv på Landsarkivet. Källläget för civila boställen är däremot sämre. För prästgårdar och komministerboställen finns det syneprotokoll bevarade i Kyrkoarkiven och för länsmans- och kronofogdeboställen i Kronofogdearkiven. Enstaka syneprotokoll över kronogårdar finns också i Kammarkollegiets arkiv på Riksarkivet. Det innehåller handlingar som rör de s.k. skatteköpen, d.v.s. gårdar som såldes av från Kronan under 1700-talet, och ibland ingår även husesynsprotokoll i dessa. Även reduktionshandlingarna från 1680- och 90-talen i Länsstyrelsens arkiv, kan innehålla syner på bondgårdar i Kronans ägo.

Vid sidan av dessa finns det material som indirekt kan bidra med kunskap. Ett sådant är mantalslängden – dåtidens skattelängd – som i början på 1800-talet redovisar antalet fönster på gårdarna. Skatten erlades efter fönstrens storlek, varav de små var vanligast hos bönder. Ett annat fylligare material är bouppteckningar som med sina detaljerade inventarielistor av redskap, bohag och övriga tillgångar kan ge mycken information om hur bostäderna var möblerade.

Vad skriftligt källmaterial kan bidra med

För den som forskar om en enstaka gård finns det många arkiv att leta i, och förhoppningsvis kan man finna en eller flera uppgifter om den gård man söker efter. Är man istället intresserad av att fånga in en byggnadstradition och dess förändringar över tid i ett område, måste källorna bearbetas för att säkerställa att de beskrivna gårdarna verkligen representerar en allmän byggnadstradition. Hur detta kan utföras har jag studerat i en avhandlings – PM med rubriken *Böndernas byggnader och investeringar under den agrara revolutionen 1750–1870*. Här har jag koncentrerat mig på häradet Lagunda i sydvästra Uppland och analysen utgår ifrån närmare 250 olika syneprotokoll från tiden 1730 till 1890 samt uppgifter från mantalslängder, jordeböcker och kartmaterial. Min metod går i korthet ut på att relatera varje husesynsprotokoll till en gård och dess ekonomiska bärkraft, och sedan jämföra denna gård med de övriga i området. Om samtliga beskrivna gårdar av samma storlek har en liknande byggnation har man anledning att tro att det rör sig om en allmän byggnadstradition. I min egen forskning har jag valt att använda gårdarnas odlade areal som norm. Detta låter sig göra i utpräglade slättbygdsområden där spannmålsodlingen är huvudnäring. I bygder med mer sammansatt ekonomi, som i

vissa skogsbygder, är det betydligt knepigare att fånga in de enskilda gårdarnas ekonomiska bärkraft, och därmed blir också jämförelserna svårare. Av statistiska skäl är det naturligtvis viktigt att analysen utgår från ett större antal gårdar, gärna i flera socknar.

Ett första steg är att ta reda på hur många gårdar och/eller brukningsenheter som fanns i området och sedan jämföra med antalet som är beskrivna i husesynsprotokollen. I tabell 1 nedan har jag redovisat hur detta ser ut för Lagunda härad mellan 1770 och 1890. Lägg märke till att källäget för krono- och frälsegårdar är relativt gott, medan läget för skattegårdar är minst sagt bekymmersamt för de äldre undersökningsperioderna. Detta är dock ett problem som går att lösa genom ytterligare bearbetningar, t.ex. genom jämförelser med boupptecknigar, brandförsäkringshandlingar och mantalslängder, men här är inte platsen för en fullständig redogörelse.

Nästa steg är att undersöka hur stor åkerareal samtliga gårdar brukade och hur den förändrats över tid. På så sätt kan man få svar på hur mycket åkermark en genomsnittlig bondgård förfogade över och hur många små- eller storbönder där fanns. I Lagunda härad har undersökningen gått att genomföra tack vare att nästan alla gårdarna genomgick skiftena ungefär samtidigt; storskiftet genomfördes mellan ca 1760 och 1780, och laga skiftet mellan ca 1840 och 1865. Dessutom finns arealuppgifter för samtliga gårdar för år 1822 och 1889 i hushållningssällskapets handlingar.

Med kunskap om gårdarnas specifika arealer kan man koppla respektive husesynsprotokoll till dess gårdsareal och på sätt avgöra om de beskrivna gårdarna tillhört små-, mellan-, eller storbönder. Skulle t.ex. det stora flertalet av

Tabell 1. Antal gårdar i Lagunda härad 1770–1890 samt hur många av dessa som är beskrivna i syneprotokoll i %.

År	1770–1780		1810–1820		1850–1860		1880–1890	
Gårds-natur	Antal gårdar	Huse-syner i %	Antal gårdar	Huse-syner i %	Antal gårdar	Huse-syner i %	Antal gårdar	Huse-syner i %
Krono	39	10	24	41	11	54	10	60
Frälse	128	15	112	13	40	37	9	0
Skatte	257	2	343	1	342	23	302	7
Summa	**424**	**6**	**479**	**6**	**393**	**26**	**321**	**8**

Källa: Länsstyrelsen i Uppsala län; Jordebok & Häradsskrivaren i Tredje fögderiet, Uppsala län; mantalslängd.

husesynsprotokollen härröra från gårdar som är mindre än genomsnittet är risken stor att man skulle få en felaktig uppfattning om byggnadstraditionen i området – de minsta gårdarna hade nämligen vanligtvis sämst byggnation. Det är därför viktigt att syneprotokollen fördelar sig jämnt över olika gårdsarealer så att så många gårdar som möjligt blir representerade. I tabell 2 redovisas hur de beskrivna skattegårdarna fördelar sig i en socken, åren omkring 1850. Som synes är de relativt jämnt fördelade över arealer och de utgör i genomsnitt närmare 30% av det totala antalet gårdar. Enda undantaget är de större gårdarna, men syneprotokoll från sådana gårdar finns i grannsocknar.

Av vikt är också att jämföra byggnadsskicket på de utflyttade respektive kvarliggande gårdarna i byarna. Till stor hjälp här är de gårdar som synades och värderades i preventivt syfte, eftersom de kan ge svar på huruvida de utflyttade gårdarna verkligen var sämre bebyggda eller ej.

Slutligen är det viktigt att gårdarna med samma arealer har stora likheter för att de ska kunna sägas representera en allmän byggnadstradition. I de studier jag gjort har det visat sig att så ofta är fallet. För gårdarna i Biskopskulla och Fröslunda socknar åren omkring 1850 hade alla gårdar i arealintervallet 6–10 hektar logar på omkring 85 kvm, fähus på ca 100 kvm och bodar på ca 70 kvm och de flesta hade timrade byggnader under halmtak. Bostäderna utgjordes av antingen enkelstugor eller parstugor. I intervallet 11–15 hektar var däremot parstugorna vanligare och här var den genomsnittliga storleken på logar ca 140 kvm och för fähus ca 150 kvm. Här synes också bräd- och tegeltak varit vanligare. På samma sätt kan man kartlägga situationen på frälse- och kronogårdar, förut-

Tabell 2. Antalet skattegårdar i Biskopskulla socken, Lagunda härad, Uppland, omkring år 1850 och andelen beskrivna skattegårdar.

Areal (ha)	Antal skattegårdar	Antal beskrivna	Antal beskrivna i %
0–5	5	1	20
6–10	17	4	24
11–15	6	2	33
16–20	5	4	80
21–25	4	0	0
26–	1	0	0
Summa	**38**	**11**	**29**

Källa: Lantmäteriet; kartor och akter rörande laga skiftet i Biskopskulla socken

satt att ett tillräckligt stort antal sådana finns beskrivna. Studierna av byggnadsutvecklingen kan sedan kombineras med t.ex. bouppteckningar och brandförsäkringsvärden för att få en ännu fylligare bild av böndernas bostadskultur.

Med detta har jag velat visa att man kan använda sig av det skriftliga källmaterialet i forskningen om bebyggelsen och dess förändringar. Metoden är både tids- och arbetskrävande men den kan bidra med mycket ny kunskap om bebyggelseutvecklingen samtidigt som den ger en större förståelse för byggnadernas koppling till gårdarnas och innehavarnas ekonomi vid olika tidpunkter. En fördel är också att man kan göra mer exakta dateringar av olika företeelser. Det finns t.ex. möjlighet att fastställa när bönderna började bygga större bostäder, när tegel blev vanligt som takmaterial och vid vilket tidpunkt rödfärgningen slog igenom.

Hur skriftligt källmaterial kan bidra med ny kunskap om den uppländska byggnadstraditionen skall jag visa i nästa avsnitt. Som exempel har jag valt att granska Kvekgården utanför Örsundsbro i sydvästra Uppland, som är en av de mest omskrivna och välkända hembygdsgårdarna i Uppland. Gården anses unik eftersom den fortfarande ligger kvar på sin ursprungliga plats på bytomten och inte har förändrats nämnvärt sedan 1800-talets mitt.[7] På 1930-talet blev gården museum och sedan dess har den betraktats som en "gråbondegård", ett typiskt exempel på hur bönderna i Uppland bebyggde sina gårdar under 1700-talet.

Kvekgården – en typisk "gråbondegård" ?

Gården i Kvek uppmärksammades redan på 1910-talet då Martin Olsson från Nordiska museet dokumenterade den. Det följande decenniet kom den i blickfånget för det nybildade Sydvästra Upplands hembygdsgille, som hade som syfte att samla in och bevara uppländska föremål. Efter segslitna förhandlingar övertogs byggnaderna i januari 1931 av hembygdsgillet som genast lät plocka ned ett par av de mest åtgångna husen för magasinering, medan de andra fick tillfälliga tak över sig. År 1932 inköptes så gårdstomten av gillet, och det erhöll 15.000 kronor av lotterimedel för restaurering. Denna igångsattes efterföljande år under ledning av den kunnige intendenten Nils Ålenius. Då de flesta av byggnaderna var i dåligt skick monterades de ned, och byggdes sedan upp igen med ersättningstimmer från logen som revs. Ålenius hade en för tiden modern syn på restaureringsarbeten; han menade att man aldrig skulle rekonstruera på fri hand, utan att man skulle ha säkra belägg för vad man gjorde, och alltid föredra ett senare och säkrare stadium framför ett äldre och osäkrare. Viktigt var också att ge gården en enhetlig tidsstil

Kvekgården från nordöst som den såg ut vid 1900-talets början före renoveringen. Nordiska museets arkiv.

vilket orsakade beslutsvånda. Ålenius själv skriver att det kunde "skära en i hjärtat att behöva slopa ett äldre och bevisbart stadium bara därför att tidsprägeln kräver det". Logen, uppförd under 1800-talets första hälft, slopades av tre skäl: den låg ej på vad som uppfattades som ursprunglig plats, det fanns en mindre loge att tillgå från en annan gård samt att grått virke behövdes till de andra husen. "Men", skriver Ålenius några år senare, "fråga är om vi gjorde rätt".[8]

Av Ålenius och andra samtida etnologer ansågs Kvekgården vara ett typiskt exempel på "de fattiga småbondernas, gråbondernas förhållanden" där människorna "fått kämpa mot fattigdomen, ja, fått svälta på vårarna, då sädeslårarna stått tomma". Några fragment med målningar i andersstugan som framställde herrskapsfolk i granna dräkter tolkades som att "för gråbönderna intaga herrskapsfolket på de stora godsen samma plats i folkfantasin som kungar, kejsare och påvar bland slättbönderna". Järngallren i norra fönstret i andersstugan var samtidigt till för skydd mot vargar och inte för tjuvar ty "här fanns ju inga

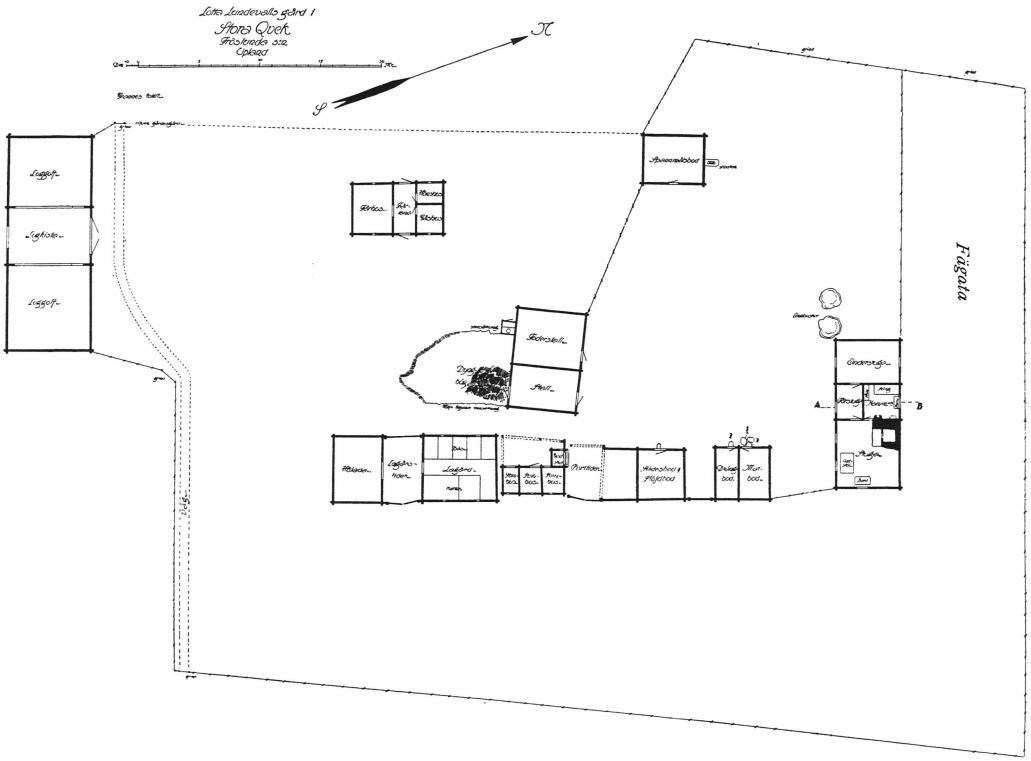

Kvekgården enligt en uppmätning gjord år 1912 av Martin Olsson från Nordiska museet. Gården är av en s.k. centralsvensk typ med mangården skild från ladugården av en tvärgående länga, i det här fallet ett stall. Lägg märke till den gamla logens placering på andra sidan bygatan. Nordiska museets arkiv.

stora dyrbarheter".[9] Till en del har denna syn sin grund i den äldre allmänna etnologiska uppfattningen om "allmogekulturen". Enligt denna hade bondesamhället en statisk karaktär med få förändringar över tid och med djupa rötter i medeltiden. Den här – som de äldre etnologerna uppfattade den – "genuina" bondekulturen slogs sedan sönder under 1800-talet då laga skiftet sprängde byarna och bönderna tvingades bli mer marknadsanpassade. Av etnologerna uppfattades Kvekgården som en rest av det "genuina" bondesamhället med klart medeltida drag. Det var t.ex. av denna anledning som den stora logen revs – den ansågs vara produkten av en "senare" expansion, och inte "ursprunglig".

Stugbyggnaden som den såg ut före restaureringen. Notera de förstorade fönstren i köket, vilka vid restaureringen ersattes av äldre blyspröjsade fönster av samma typ som i andersstugan. Nordiska museets arkiv.

Under 1950- och 60-talet kom denna uppfattning om agrarsamhället att revideras av en yngre generation etnologer. Studier som gjordes visade tydligt att 1700- och 1800-talens samhälle hade en mer dynamisk karaktär där bönderna sedan länge hade varit integrerade i ett marknadsutbyte. Detta är något som också bekräftats av ekonomisk-historisk forskning, där man de senaste tre decennierna gjort omfattande studier av böndernas förhållanden. Tiden 1750 till 1870 benämnes numera "den agrara revolutionen" och kännetecknas av bl.a. stigande spannmålspriser, omfattande nyodling och kraftigt ökande inkomster för bönderna, som själva var delaktiga och pådrivande i processen.

Även om ny kunskap tillförts de sista decennierna har den äldre etnologiska uppfattning om bondesamhället haft en tendens att leva kvar. Kvekgården beskrivs t.ex. så sent som år 1977 som "ett bra exempel på hur allmogebebyggelsen såg ut i skogsbygderna i Uppland till skillnad från slättbygdens betydligt

Den östra längan i mangården innehållande matbod, drängkammare och snickarbod, före restaureringen. Nordiska museets arkiv.

större och burgnare gårdar" och att dess invånare "var småbönder och kallades ej sällan gråbönder emedan de ofta inte hade råd att rödfärga sina hus". Det finns alltså en rad påståenden om Kvekgården från skilda tider och frågan är hur många av dessa som är överensstämmande med de verkliga förhållandena.

Ålenius ansåg att Kvekgården var en liten, fattig gård, vilket han baserade på jämförelser med de välbyggda gårdarna i slättbygden runt Uppsala.[10] I senare publikationer har dock denna bild av Kvek tonats ned.[11] Med den ovan nämnda studien av åkerarealens utveckling under 1700- och 1800-talet som grund är det möjligt att avgöra huruvida Kvekgården kan anses vara en liten gård. Av denna framgår att gården i Kvek under hela 1800-talets första hälft var en normal gård i häradet – år 1822 hade en ca 10 hektar åker och år 1854 ca 18 hektar – och att den ett tag, efter en sammanslagning med granngården på 1/8 mantal, även var större än en genomsnittlig gård. Dåvarande ägaren, Ol-Jan, ägde

Fig 2. Protokoll som visar uppförandet av en ekonomibyggnad år 1880. Lägg märke till de höga kostnaderna för virkestransporter från Väster Lövsta socken.

Räkning å materialer m m till fähus vid soldattorpet No 122, Brunnsta, Hjelsta socken.

Fähus upphugget i V. Löfsta	145 kr
Framforsling till Stora landsvägen	17,50
Hemforsling 10 par dragare a 10 kr	100
Uppsättning och inredning 27 dagsverken a 1,75	47,25
8 bräder till dörrar och vindskifvor a 40 öre	3,20
Spik, gångjern, hakor och hasp	2
Ett fönster med foder	1,30
13 tjog rör till taket a 1 kr	13
Takvidjor och rörbindor	4,50
Rödfärgning och tjärning	5,75
en timmerstock, vasar och flo	5,50
Summa	**345,00**

Källa: Lagunda häradsrätt, Domboken år 1880.

dessutom vid 1800-talets mitt en gård i Långtora socken – Jädra Nr 2 på 3/8 mantal och 12,6 hektar åkermark – och bör därför snarare betraktas som en storbonde.[12] Ett argument som kan styrka detta är de målningsfragment som hittades vid restaureringen vilket indikerar att dåvarande ägaren till Kvek knappast var fattig – målade väggdekorationer förknippas just med mer burgna bondehem. Kvekgården skall alltså snarare betraktas som en normalstor gård, inte en liten.

Här är också platsen att kommentera påståendet om att Kvekgården är en skogsgård. Uppgiften förekommer i *Vägvisare till kulturen i Uppland* och grundar sig troligen på en missuppfattning av Ålenius utsagor om Kvek. Kvekgården har alltid varit belägen i en utpräglad slättbygd med svår skogsbrist vilket framgår av länsmansberättelser, kartmaterial och husesynsprotokoll från 1600-, 1700-, och 1800-talen. Inte minst var det ett problem vid husbyggnation och flera oberoende källor uppger att bönderna fick köpa timmer och andra trävaror från de mer skogrika trakterna längre norrut.[13]

Vidare anses att Kvekgårdens byggnader är från 1700-talet, med undantag av stallet och logen som härstammar från 1800-talets första hälft.[14] Modern forskning har visat att det på de flesta bondgårdar skedde kontinuerliga byten av bostäder och ekonomibyggnader. Många av husen, framförallt stallar, fähus, svin- och fårhus, slets hårt av den ständiga fukten och studier av förhållandena på krono- och frälsegårdar har visat att ofta inte blev äldre än 20–30 år innan det byttes ut och ersattes av andra.[15] Detsamma tycks även gälla bostadshusen som på vissa frälsegårdar hade en så kort livslängd som 15–20 år.[16] Hur förhållandena varit på skattegårdar är svårare att yttra sig om, men troligen var livslängden något högre där, eftersom skattebonden själv ägde sina byggnader och därför

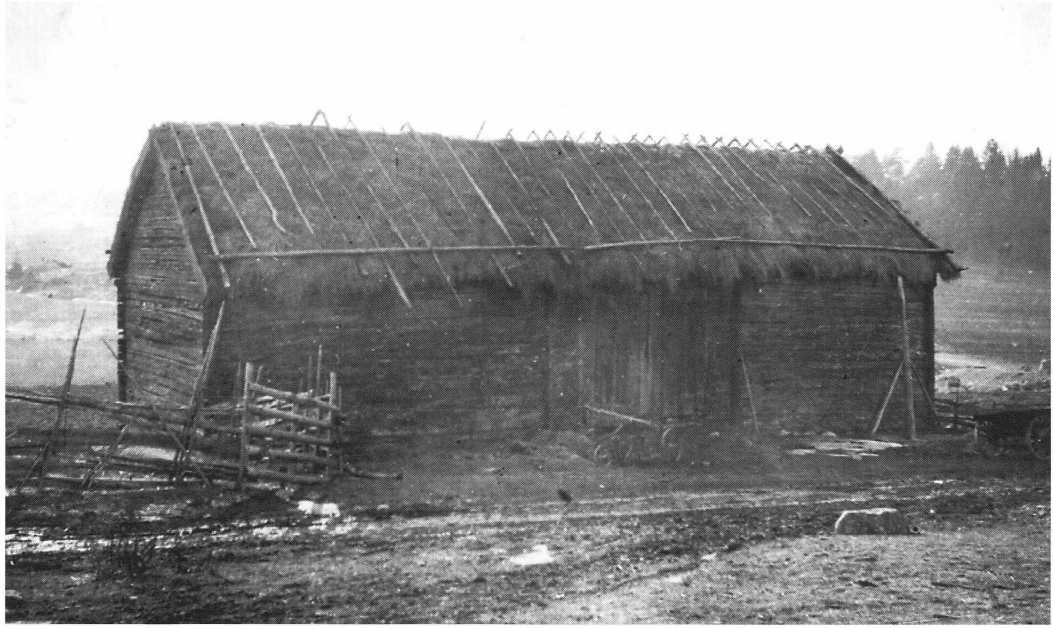

Den av Ol-Jan uppförda logen som revs vid restaureringen och vars ofärgade timmer användes som ersättningsvirke till de andra byggnaderna. Upplandsmuseets arkiv.

underhöll dem bättre. Avgörande för byggnadernas ålder var säkerligen den ständiga virkesbristen vilket ledde till en långt gången återanvändning och därmed nedsatt motståndskraft i husen.[17] Man ska inte heller bortse från det expansiva jordbruket under 1700- och 1800-talet, med nyodling och ökad avkastning som följd, som hela tiden krävde ökade utrymmen på gårdarna och därmed om-, till- och nybyggnader.

Att byggnaderna på Kvekgården avlösts kontinuerligt får alltså anses som troligt och mot bakgrund av detta är det tveksamt om byggnaderna verkligen härstammar från 1700-talet. Känt är att logen och stallet uppfördes av Ol-Jan under 1800-talets första hälft, och troligen gäller detta även de båda fähusen, eftersom sådana byggnader i allmänhet hade en mycket begränsad livslängd. Däremot kan bodar och andra byggnader för "torra" ändamål, ha sina rötter i 1700-talet. Inte heller stugbyggnaden – som av etnologerna daterades till 1700-talets mitt – kan med säkerhet sägas vara så gammal. I mantalslängden för år 1808 omtalas att Ol-Jan erlade skatt för fyra fönster

Stugbyggnaden och den östra länga efter restaureringen. Upplandsmuseets arkiv.

vilket inte stämmer med den nu stående stugan, som har sex fönster. Detta skulle kunna förklaras med att stugan någon gång efter 1808 blivit utbyggd eller försetts med två extra fönster. Enligt Ålenius var dock hela huset uppfört vid ett och samma tillfälle och samtliga fönsteröppningar ursprungliga i byggnaden (även om tre av dem hade förstorats under 1800-talet, och vid restaureringen återställdes till sitt ursprungliga utseende).[18]

Slutsatsen måste bli att bostaden på Kvekgården i själva verket är uppförd på sin plats efter 1808. Något som talar emot den uppfattningen är de bemålade fönsterkarmarna i andersstugan vars dekor är daterad till 1780–90-tal[19], men dessa kan ursprungligen suttit i en äldre stuga och återanvänts i den nya. En annan möjlighet är också att byggnaden verkligen är från 1700-talet, men att den i sin helhet har flyttats dit från någon annan gård

efter år 1808. Några spår efter numrerade eller på annat sätt uppmärkta timmerstockar, vilket är vanligt på flyttade hus, saknas dock.

Det lilla antalet fönster år 1808 talar för att den tidigare byggnaden på Kvekgården kan ha utgjorts av en enkelstuga. Av tradition brukar man säga att parstugan är den vanligaste bostadstypen hos bönderna, och så är kanske fallet. En studie baserad på det uppgivna fönsterantalet i mantalslängden år 1808 för några socknar runt Örsundsbro kombinerad med utsädesuppgifter från samma tid (tabell 3) visar dock att enkelstugan var väl så vanlig som bostad på gårdar av den här storleken.

Med kännedom om den höga omloppstakten för ekonomibyggnader, och det skriftliga materialets uppgifter om stugbyggnaden, måste alltså dateringarna för en del av Kvekgårdens byggnader ifrågasättas. Av byggnaderna är logen och stallet med säkerhet uppförda under 1800-talets första hälft, och det gäller sannolikt även fähusen i ladugården. Stugan har bevisligen uppförts efter år 1808, men om den nyuppfördes eller ditflyttades kan inte avgöras. De enda byggnader som troligen härstammar från 1700-talet är dräng- och matboden, snickarboden/portlidret och spannmålsboden.

Ett utmärkande drag för Kvekgårdens byggnader är att de är ofärgade och så tycks de ha varit åtminstone sedan 1900-talets början när Kvekgården dokumenterades första gången. Sedan dess heter det att Kvekgården aldrig har varit rödfärgat. Rödfärgen var under 1600- och 1700-talen en statusfärg förbehållen de övre klasserna. Under 1800-talet blir den istället en typisk bondefärg, och av hävd säger man att den fick sin största spridning under 1800-talets senare del.[21] När Ålenius lät plocka ned Kvekgårdens alla byggnader noterade han dock att

Tabell 3. Hustyper i Giresta och Fröslunda socknar år 1808 baserat på mantalslängdens uppgifter om fönsterantal. 1–4 fönster = enkelstuga, 4–8 = parstuga, fler än 10 fönster = flerrummiga bostäder[20]. Kvekgården hade år 1822 ca 8 tunnor utsäde.

Areal (tunnor utsäde)	Enkelstugor	Parstugor	Flerrummiga
0–5	12	1	–
6–10	14	13	–
11–15	3	10	1
16–20	–	–	1
21–25	–	–	3
Summa	**29**	**24**	**5**

Källa: Häradsskrivaren i Tredje fögderiet, Uppsala län; Mantalslängden för år 1808, samt utsädesstatistik för år 1822.

Den ny logen från Högstena by i Biskopskulla timras upp på den plats som Ålenius ansåg vara ursprunglig log-plats i Kvek. Upplandsmuseets arkiv.

där fanns spår av rödfärg här och var.[22] Studerar man Kvekgårdens bostad, spannmålsbod och drängstuga/matbod idag syns också tydliga spår av rödfärg på nästan alla stockar och knutar.[23] En del menar att dessa spår skulle kunna härröra från de stockar som Ålenius lät ersätta vid restaureringen, men detta är knappast troligt då ersättningstimret till största del utgjordes av ofärgade stockar från den nedrivna logen. Färgspår på stugan och de andra husen måste därför innebära att den någon gång varit rödfärgad! Rödfärgningen måste dock skett på ett tidigt stadium eftersom Kvekgården i början på 1900-talet betraktades som ofärgad, och färgen då måste varit bortsköljd och urlakad. Ett indicium på att rödfärgningen ägt rum redan före laga skiftet år 1854 är det faktum att stugbyggnaden varit rödfärgad på endast tre väggar; vid den västra ofärgade gaveln stod fram till skiftet ett brygghus.[24]

Detta får oss att ställa frågan när röd-

färgningen egentligen fick sitt genombrott på landsbygden. I syneprotokoll på frälse- och kronogårdar omnämns rödfärgade mangårdar redan på 1790-talet, och den är belagd från 1820-talet på skattegårdar i Lagunda härad.[25] I laga skiftes-handlingarna från 1840–1860- talen omnämns dock inte rödfärgade hus överhuvudtaget, vilket kan synas märkligt. Det är dock knappast troligt att rödfärgningen vid denna tid skulle vara ett ovanligt drag, med tanke på dess tidiga introduktion i bondeled. Troligen beror det helt enkelt på att rödfärgen som sådan inte ansågs viktig vid värderingen av byggnaderna, eller att rödfärgen vid denna tid var så pass etablerad och allmän att den helt enkelt inte noterades!

Att Kvekgårdens byggnader aldrig varit rödfärgade får alltså betraktas som felaktigt. Såväl spår av färg på byggnaderna i mangården, som skriftliga bevis på rödfärgningens tidiga introduktion i området tyder på att gården varit rödfärgad.

Efter denna genomgång av uppgifterna i det skriftliga källmaterialet måste den äldre etnologiska och antikvariska uppfattningen om Kvekgården delvis revideras. Gården skall ses som en medelstor slättbygdsgård, med huvuddelen av byggnaderna uppförda eller ditflyttade under 1800-talets första hälft, varav flera har varit rödfärgade. Med kännedom om jordbrukets expansiva karaktär vid 1800-talets början kan kanske följande förlopp skissas. Gården på 1/4 mantal i Kvek, en för trakten typisk medelstor slättgård, ägdes av Olof Jansson, som övertagit den efter sina föräldrar. Liksom många andra bönder vid denna tid är han beredd att utöka sina arealer, för spannmålsodlingen är lönsam. Efter några år får han möjlighet att köpa till granngården på 1/8 mantal vilket innebär en ökning av gårdens areal med 50%. Detta får konskvenser för gårdens byggnadsbestånd; en ny större loge uppförs för den ökade spannmålsskörden, och sedan byggs även ett nytt större stall och ladugårdar för att hysa det ökade antalet dragare och boskap. Genom hans hustrus arv får han även ansvaret för en nästan lika stor gård i Jädra by, Långtora. Nu är Ol-Jan storbonde och för att manifestera sin nyvunna ställning bygger han om i mangården. Den gamla enkelstugan rivs ned och ersätts med en större parstuga som förses med väggmålningar i andersstugan och rödfärgas utvändigt, liksom de båda "flygelbyggnaderna" i mangården – spannmålsboden och drängstugan/matboden. Efter hans död övertas gården av hans dotter Lotta som inte har möjlighet att sköta gården väl, varför gården förfaller.

Avslutning

Det skriftliga källmaterialet har som synes mycket att ge om man vill utforska den uppländska byggnadskulturen. Min

forskning rör än så länge bara Lagunda härad, men meningen är att även andra områden i Mälardalen skall undersökas på liknande sätt. Hur mycket information som kan avlockas materialet är ännu inte klart och det beror till stor del på källmaterialets kvalité och omfång. I min kommande avhandling skall studien av böndernas byggnadstradion kombineras med en undersökning av deras investeringar. Jag hoppas därmed kunna få en detaljerad bild av böndernas finansiella situation och hur den har förändrats under perioden 1750 till 1890. En sådan studie kommer öka kunskapen och förståelsen för böndernas ekonomiska-, sociala- och kulturella förhållanden under den agrara revolutionen.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Upplandsmuseet, Uppsala
Kvekgården, Skrivelser och dyl.
Kvekgården, tidningsurklipp

Landsarkivet, Uppsala
Biskopskulla församlings arkiv: Syner på prästgården
Häradsrättens i Lagunda arkiv: Skattläggningar och värderingar, Domboken
Kronofogdens i Tredje fögderiet arkiv: Executiva auktioner, Arrendehandlingar, Syner på civila boställen
Länsmannens i Lagunda arkiv: Besiktningsprotokoll
Länsstyrelsen i Uppsala län, Landskontoret: Syner på militära boställen
Uppsala läns Brandstodsbolags arkiv: debiteringslängder

Uppsala universitets arkiv, Uppsala
Syner på akademigårdar

Länsstyrelsens Lantmäterienhet, Uppsala
Storskiftes- och Laga skiftes handlingar

Brandförsäkringsverket, Stockholm
Brandförsäkringshandlingar

Nordiska museet, Stockholm
Topografiska arkivet: Uppmätningar och fotografier av bondgårdar i Biskopskulla, Fröslunda, Fittja, Hjälsta socknar.

Höja godsarkiv, Örsundsbro
Syner 1737–1825 på underlydande gårdar i Gryta socken.

Tryckta källor

Andersson, K & Clemensson, P: Hembygdsforska! Steg för steg.
Andersson Flygare, I 1988: Solen månd´ uppgå. Några reflexioner kring studiet av uppländsk folkkultur, ekonomisk framgång, bönder i Väsby län och deras byggande. I Uppland 1988.
Andersson Flygare, I 1994: Mälardalen – en gemensam historia.
Aurelius, T 1989: Gårdens och hembygdens historia. 1–2. Utgiven av Institutet för Ortshistoria.
Byggnadstradition på den den svenska landsbygden. utg. av Riksantikvarieämbetet 1987.

Ehn, O 1979: Rosor och flammande tulpaner.
Erixon, S 1941: Den äldre folkliga bebyggelsen i Stockholmstrakten.
Erixon, S 1947: Uppländsk bebyggelse och byggnadskultur. I: Sveriges bebyggelse del V.
Erixon, S 1953: Byar och bykultur. I: En bok om Mälarlandskapen.
Hemming, U 1990: Kvekgården. En gammal Upplandsgård. Upplandsmuseets och Upplands fornminnesförenings och hembygdsförbunds småskriftserie Nr 8.
Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Uppsala kommun 1977–1980. Upplandsmuseet 1981.
Lange, U 1997: Den agrara bebyggelsen. I: Agrarhistoria. Red: Larsson, Morell & Myrdal.
Lange, U & Löfgren K 1983: Framkammarstugor i uppsalatrakten. I: Uppland 1983.
Myrdal, J 1996: Agrarhistoriens ämnesbyte. I: Landbon, ladan och lagen och hägnaderna, arbetstiden och bygdelaget. Samt ytterligare 20 agrarhistoriska artiklar. Red. Anders Perlinge.
Olsson, M 1915: Några uppländska gårdsplaner. I: Allmoge och hemslöjd, red Arvid Julius.
Sundqvist, N 1948: Kvekgården till Upplands fornminnesförening. I: Uppland 1948.
Ulväng, G 1997: Landsberga by – Erik Janssons födelseby. I Bishop hill- sällskapets medlemsblad Bulletinen 2/97.
Ulväng, G 1997: Uppländsk bebyggelse i ett nytt perspektiv. D-uppsats i Ekonomisk historia, Uppsala universitet. Stencil.
Ulväng, G 1999: Böndernas byggnader och investeringar under den agrara revolutionen 1750–1870 . Avhandlings-PM, Ekonomiskhistoriska institutionen, Uppsala universitet. Stencil.
Vägvisare till kulturen i Uppsala län. 1979.
Werne, F 1993: Böndernas bygge.
Wretin-Mannberg, K 1996: Byggt i Uppland.
Ålenius, N 1933: Kvekgården. Artikel i UNT 7/6 1933.
Ålenius, N 1940: De uppländska portliderstolparna. I: Uppland 1940.
Ålenius, N 1943: Kvekgården. I: Upplands fornminnesförenings tidskrift 46:3.
Ålenius, N 1951: Kulturhistoriska sockeninventeringar. I: Uppland 1951.

Noter

1. Myrdal, J 1996
2. Andersson-Flygare, I 1988: s. 67
3. Andersson-Flygare, I 1988: s. 67
4. Se t.ex. Wretin-Mannberg, K 1996.
5. Se t.ex. Byggnadstradition på den svenska landsbygden eller Lange, U 1997 s. 180f
6. Se t.ex. Erixon 1941
7. De hus som står där idag är sannolikt desamma som de som beskrevs vid laga skiftet år 1854. Enda undantaget är Spannmålsboden som vid laga skiftet hade måtten 6 x 4,2 meter medan den nuvarande boden mäter 5,3 x 4,3 meter. Huruvida det rör sig om ett mätfel av lantmätaren eller om den nuvarande boden är ditflyttad senare är svårt att avgöra.
8. Ålenius 1946 s. 142 ff.

9. Ålenius 1946 s. 155 f.
10. Ålenius 1946 s. 142 f.
11. Hemming, U 1990.
12. Detta är baserat på de genomsnittliga bondgårdsarealerna för Lagunda härad. Hur de genomsnittliga arealerna sett ut i andra slättbygdsområden i Mälardalen har jag ingen kunskap om, men sannolikt skiljer de sig inte särskilt mycket från de i Lagunda.
13. Ulväng, G pågående forskning.
14. Se t.ex. Ålenius 1933, I uppsatsen i Fornminnesföreningens årsbok år 1946 anger Ålenius det större fähuset som "senare uppfört" , vilket möjligen innebär en datering till 1800-talets första hälft.
15. Ulväng, G, pågående forskning. Se också Lange, U 1997, s. 177.
16. Syneprotokoll från frälsegårdar under Landsberga och Höja gods år 1737 till år 1825.
17. Både stallet, logen och det större fähuset på Kvek var uppförda av begagnat virke.
18. Ålenius 1946 s. 154f. Ålenius omnämner inte detta explicit, men hade byggnaden verkligen varit tillbyggd och haft senare upptagna fönsterlufter hade det knappast undgått en så erfaren byggnadshistoriker som Ålenius. Stugan av idag uppvisar inte heller några spår efter om- och tillbyggnader.
19. Se Ehn, O 1979 s. 66.
20. Omvandlingen från fönsterantal till hustyp är baserad på ett 30-tal syneprotokoll från perioden 1780 till 1825 som visar att enkelstugor vanligen hade 3 till 4 fönster och parstugor 5 till 7 fönster. Man kan dock tänka sig att vissa mindre parstugor haft så få fönster som 4.
21. Lange 1997 s. 175.
22. Ålenius 1946 s. 149.
23. Färgspår finns på stugans samtliga knutar samt södra, norra och östra väggar. Drängstugan/matboden har färgspår på knutarna medan spannmålsboden har varit färgad på knutarna samt östra väggen.
24. Brygghuset, ursprungligen stugbyggnad på 1/8 dels hemmanet, är utritat på laga skiftes kartan, men är inte beskrivet i utflyttningsprotokollet. Troligen stod byggnaden kvar, men ansågs värdelös, och torde kort därefter ha rivits.
25. Syneprotokoll från Säby by i Höja godsarkiv och syneprotokoll från Landsberga by i Syner på militära boställen, Länstyrelsen, Landskontoret, samt Häradsrätten i Lagunda, syner och värderingar.

Göran Ulväng är fil. mag. och doktorand vid Ekonomisk-historiska institutionen.